

Н.В. Заяц (Мінск, БДПУ)

Падзеі Першай сусветнай вайны ў мастацкім спасціжэнні

Максіма Гарэцкага і Язэпа Пушчы

Шматгранная дзейнасць Максіма Гарэцкага, без перабольшвання, аказала каласальны ўплыў на лёс нацыянальнай вербальнай культуры. Аўтар першай “Гісторыі беларускае літаратуры”, ён сам – уласным плёнам – з’явіўся адной з найбольш значных яе старонак, заклаў падмурак сучаснага слоўнага мастацтва, прадвызначыў арыенціры для яго развіцця. Адкрытыя М. Гарэцкім ідэйна-тэматычныя абсягі – духоўныя пошукі інтэлігента ў першым пакаленні, яго місія ў жыцці народа, праблема суіснавання “дзвюх душ” у нацыянальным характары – стануць магістральнымі для асваення літаратурай XX стагоддзя і будуць паспяхова даследавацца ў розных жанрах, прадстаўнікамі розных творчых генерацый.

Да М. Гарэцкага новай беларускай літаратуры, пераважна “сялянскай” паводле тэматыкі, сярод многіх іншых была несвядомая і ваенная тэма. Першыя ж нацыянальныя “ваенныя” творы, дзякуючы ўнікальнаму таленту пісьменніка, атрымаліся настолькі дасканалымі, што сёння стаяць упоравень з лепшымі сусветнымі ўзорамі. Нездарма яго дакументальныя “запіскі” “На імперыялістычнай вайне” даследчыкі разглядаюць у кантэксце рускай класічнай прозы, параўноўваюць з тэкстамі еўрапейскіх гуманістаў А. Барбюса, Э.-М. Рэмарка, Э. Хэмінгуэя. Не выклікае сумнення і высокі ідэйна-мастацкі ўзровень аспавяданняў 1915–1916 гг. “Літоўскі хутарок”, “Рускі”, “Генерал”. Напісаныя па гарачых слядах, у час вайны яе непасрэдным удзельнікам, творы М. Гарэцкага вызначаюцца глыбінёй, тонкім псіхалагізмам, своеасаблівай часовай аддаленасцю ў абмалёўцы бягучага моманту. (Каб узняцца да падобных вышыняў у мастацкім спасціжэнні падзей Вялікай Айчыннай вайны, нашай літаратуры давялося чакаць паўтара дзесяцігоддзя, пакуль у ёй упэўнена не загучаў адметны голас В. Быкава.)

Пісьменнік адразу вельмі чуйна ўлавіў галоўныя аспекты, павароты ў раскрыцці тэмы якія, так сталася, зацікавяць яго паплечнікаў і паслядоўнікаў. Праблемы *вайны без героя, зруйнаванага Беларускага Дому, народа-выгнанніка* і інш., абазначаныя ў прозе М. Гарэцкага, вырашаюцца, прынамсі, у паэме “Песня вайны” (1927–1928) Язэпа Пушчы. Правядзенне падобных паралеляў, супастаўленне рознажанравых твораў, напісаных дзвюма яркімі індывідуальнасцямі, мае сэнс, калі гаварыць пра дамінантныя, найбольш важныя для беларускага літаратурнага кантэнтну праблемы. Спецыфіка іх інтэрпрэтацыі абумоўліваецца пісьменніцкім тэмпераментам і крэда аўтараў,

іх жыщцёвым досведам, родава-жанравымі ўласцівасцямі тэксту, часам напісання і інш.

Магчымыя разнастайныя шляхі выяўлення антываеннай пазіцыі мастака, у прыватнасці, натуралістычны – “доказ ад супрацьлеглага”, праз паказ жахаў вайны з мэтай засцерагчы ад іх паўтарэння; псіхалагічны – праз зварот да лёсу асобнага чалавека, удзельніка вялікай бяды, праз яго непасрэднае ўспрыняцце. Відавочна, М. Гарэцкаму больш імпануе другі шлях. Безумоўна, у яго апавяданнях прысутнічаюць натуралістычныя малюнкi (без іх, відаць, не абысціся пры раскрыцці гэтай тэмы), аднак яны не самамэтныя. Іншым разам пісьменнік увогуле свядома адмаўляецца ад іх, як у эпізодзе з “Літоўскага хутарка”, калі Ядвіся назірае з гарышча за боем: *“Адна шэрая, абчэпленая торбамі кароценькая фігурка бегла саўсім недалёка ад пруда, па канаўцы ля шасэ. Во прысела, выставіла стрэльбу да лесу, рэзка хлопнула, – і раз, і два, і тры. Усхапілася і шпакка-шларка пакацілася ад хутарка. <...> Во фігурка ўзмахнула ўгору рукі і кінула стрэльбу. <...> Прысела фігурка, потым сярдзіта пачала рвць з сябе тыя торбачкі; ізноў ускочыла, схапілася за грудзі, замяталася туды-сюды ў бакі, кінулася ніц на дол і асталася ляжаць нерухома”* [1, с. 148]. Убачаная вачамі сялянкі прымусовая смерць супярэчыць здароваму сэнсу і прыроднаму парадку рэчаў, ніяк не суадносіцца з палітрэднім вопытам дзяўчыны, а таму ўспрымаецца як нешта незразумелае, дзіўнае, “тэатральнае”, але не жудаснае.

Звяртае на сябе ўвагу частае, паслядоўнае выкарыстанне М. Гарэцкім слоў з адценнем ацэнчальнасці пры апісанні хутара і яго жыхароў: *хутарок, дарожка, ставок, прадаўгаваты тварык беленькай Монці, вясёлыя чорненькія вочкі, чырвоная-смугленькія з ямачкамі шчочкі Ядвісі...* Тым больш недарэчным былідае руйнаванне гэтага маленькага, безабароннага, “лялечнага” свету, які апынуўся паміж дзвюх вялізных армій. Яшчэ адзін дзейсны сродак дасягнення моцнага эмацыйнага эфекту – пейзажныя апісанні. Спакойныя, абмаляваныя ў пастэльных танах, яны кантрастуюць з ваеннымі карцінамі і падкрэсліваюць абсурднасць і ненатуральнасць чалавечай бойні.

Шырока задзейнічаны пейзаж і ў паэме Я. Пушчы. Аднак калі ў творы празаіка ён працаваў па прынцыпу кантрасту, то ў паэта выконвае функцыю ўзмацнення, эскалацыі эмоцый, згущэння фарбаў: *“Ў хмарах звіліся маланкі намітусь, / Яснасцю дзікай асвечаны дні. / Бура-навала над возерам Свіцязь: / Ў хвалях шалеюць грывоты-агні, / Хвалі змываюць пакорнасць і літасць”* [2, с. 164]. Малюючы карціну чорнай, раз’юшанай навальніцы-вайны, Я. Пушча не шкадуе змрочных фарбаў, скрозь выкарыстоўвае натуралістычныя апісанні, тыпу: *“Мужчынскага цела абрубак / На ложку жалезным ляжыць.*

/ Хоць кроўю аплыў ён і брудам, / А хоча ўсё ж мучыцца-жыць” [2, с. 173]. Антыэстэтыка паэта апраўдана мастацкай задачай – стварыць аб’ёмны вобраз знявечанага, забранага краю, куды прыйшлі голад, падзенне нораваў, гвалт, смерць: *“Мы кормімся хлебам пратухлым, – / Народ абяднеў, анаглеў. / Пайшоў жабракамі на свеце, / Магілы жабрачыя скрозь” [2, с. 173]; “Скарынку хлеба просім, / Як не... то й так бяром. / Ё душы і сэрцы восень; / Журба між хмурых броў. / Дачок казакі гвалцяць, / А жонак смерць бярэ” [2, с. 178].*

Паэт размяжоўвае паняцці “Расія”, “імперыя” і “Маці-Краіна”, “Радзіма”, неаднаразова падкрэслівае непатрэбнасць і марнасць страшных ахвяр, якіх запатрабавала ў яго народа “*дзікая стыхія*”, – адным з матываў твора паўстае матыў *братазабойчай вайны*: *“Мне сорамна неяк сягоння / І горна, пакутна ў душы. / Пакорна ішоў у агонь я / І брата за горла душыў” [2, с. 174].* Як і персанаж апавядання М. Гарэцкага “Рускі”, герой паэмы Іскрыніч забівае не ворага, а брата-славяніна, вымушанага ваяваць на супрацьлеглым баку. За пакутамі сумлення канкрэтных персанажаў бачыцца агульная трагедыя і віна салдат і ўвогуле народаў, якія праз чужыя, незразумелыя ім геапалітычныя амбіцыі знішчаюць адзін аднаго, – “асабістая, персанальная віна <...> ставіцца віной калектыўнай” [3, с. 390].

У сувязі з матывам братазабойчай вайны ў творы Я. Пушчы паўстае *праблема вайны без героя*: *“Я сёння ўглядаўся у цемру, – / Героя пабачыць хацеў. / Пабачыў жа вострыя чэрні / І чорныя аплёваны цень” [2, с. 175].* Няма героя і ў ваенных апапяданнях М. Гарэцкага. Жадаючы падацца калі не героем, то ва ўсякім разе не палахліўцам, недарэчна, бессэнсоўна гіне малады прапаршчык (“Генерал”). Дзівакаватыя ўчынкі старога ваякі справакавалі абсурдную смерць. Цынічным маскарадам падаюцца далейшыя паводзіны фактычнага забойцы прапаршчыка: *“Генерал няпэўна ўзлажыў рукі забітага на яго грудзі, потым, не хапаючыся, паважна зняў шапку.*

– Вечны спакой, – прашаптаў ён.

Потым, пачакаўшы і дрыгнуўшы ў задуме мускулам з левага боку санак, зноў апусціў шапку, сагнуўся і пацалаваў у мёртвы лоб.

– Слава загінуўшым сынам бацькаўшчыны! – дадаў і доўга няўмела надзяваў шапку” [1, с. 188].

Генерал М. Гарэцкага шукае натхнення ў ваенных буднях, маркоціцца над пустымі пытаннямі (як знайсці ў сваёй справе *творчы настрой*, пазбавіцца *аднастайнасці, нецікавасці*). Генералы Я. Пушчы натхняюцца, спраўляючы балі ў час чумы: *“Свяцейшай награды чыны / У чадзе раз’ятраных оргій” [2, с. 167].* Высокія афіцэрскія чыны паказаны двума пісьменнікамі ў розных абставінах, аднак у любым выпадку інтарэсы і

клопаты прафесійных ваенных надта далёкія ад клопатаў тых, хто стаў міжвольным удзельнікам драмы.

Праблема бежанства, народа-выгнанніка – скразная ў творах названага тэматычнага пласта. У адметным ключы раскрываецца яна ў невялікім творы М. Гарэцкага “Пакінутыя хаты” (1921). Аўтар-апавядальнік змарыўся на закінутым паселішчы (гаспадары “*паўцякалі ў 1915 годзе ад немца ў Расію*” [1, с. 279]) і ўбачыў дзіўны сон: *старадаўнія муры сярод лесу, мураваныя калідоры, вялізная заля, поўная чалавечых касцей, чарапоў і яшчэ недагнілых трупаў*. У мінорным паводле танальнасці апавяданні штрыхамі-накідамі ствараецца *вобраз зруйнаванага Беларускага Дому*, разбуранага гнязда – сэнсава значны для ўсёй беларускай літаратуры XX стагоддзя. Гэтая ж праблема закранаецца і ў “сібірскім абразку” “Уцекачы”, датаваным 1918 г. Лёс закінутых у далёкі край беларусаў зусім не зайдрсны: бацька памёр у дарозе (“*кінулі, беднага, у яму, не раўнуючы, як якога сабаку*” [1, с. 316]), маці цяжка хварэе, сын жабруе на вуліцы, дачка даглядае за роднымі. Вобраз крыху нахабнага жаніха з мясцовых актуалізуе яшчэ адзін важны матыў “ваенных” твораў – *выраджэнне нацыі, страта генафонду*. У дачкі старога Шымкунаса будзе нежаданае дзіця ад немца, “уцякачку” чакае замужжа з сібіраком... Старасвецкі беларускі дом, дзе захоўваюцца народныя традыцыі, такім чынам, застаецца толькі сном-трызненнем, нязбытнай мрояй. Я. Пушча таксама не ўнікае названай праблемы: гіне ў ваенных акопах апантаны беларускай ідэяй Іскрыніч, жывць застаюцца яго былыя сябры, што зрабіліся духоўна-ідэйнымі маргіналамі.

Паэт востра ставіць пытанне пра захаванне душэўнай чысціні ў брудны, жахлівы час. Разбуральнай сіле вайны ён супрацьпастаўляе ўласную гуманістычную канцэпцыю гармоніі, якая ўвасабляецца ў сімвалічным вобразе Марыі. Менавіта з Марыяй звязваецца ў творы непахісная вера ў перамогу прыгажосці і жыцця над пачварнасцю і смерцю: “*Шэрань спадае, радзее; / Ё сэрцы квітнеюць надзеі. / З імі не знаеш трывогі, / Ёзносішся духам убогім*” [2, с. 193]. У апавяданнях М. Гарэцкага, як уяўляецца, функцыя гарманізацыі зруйнаванага вайной свету належыць бязмежным душэўным рэсурсам чалавека, здольнага многае вытрымаць і пераадолець.

Такім чынам, у апавяданнях М. Гарэцкага і паэме “Песня вайны” Я. Пушчы ўзнаўляюцца драматычныя падзеі 1914–1915 гг., аднак пісьменнікі выкарыстоўваюць розны мастакоўскі інструментарый. Празаік больш стрыманы ў знешнім выяўленні пачуццяў, зарыентаваны на ўнутраныя душэўныя зрухі, засяроджаны на канкрэтным чалавеку, зацягнутым у віхор вайны. Паэмны жанр вымагае іншых сродкаў – яркіх метафар, сімвалічных вобразаў, маштабных абагульненняў. Яднае творы абодвух аўтараў,

беларускіх патрыётаў і падзвіжнікаў нацыянальнага адраджэння, моцны антымільтарысцкі пафас, занепакоенасць лёсам простага чалавека і гістарычным лёсам народа.

Літаратура

1. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984–1986. – Т. 1 : Апавяданні. – 1984. – 446 с.
2. Пушча, Я. Збор твораў : у 2 т. / Я. Пушча. – Мінск : Маст. літ., 1993–1994. – Т. 1 : Вершы, паэмы, артыкулы. 1922–1930. – 1993. – 382 с.
3. Мушынскі, М.І. Максім Гарэцкі / М.І. Мушынскі // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. – Мінск : Бел. навука, 1999–2003. – Т. 1 : 1901–1920 / НАН Беларусі, Аддз-не гуманіт. навук і мастацтваў, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. – 3-е выд. – 2003. – С. 381–426.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ